

УДК 373.2

**ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОДУКТИВНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ****Пісоцький О. П., Пісоцька Л. М.**

У статті аналізується проблема продуктивних видів діяльності старших дошкільників у зв'язку із проблемою формування у дітей предметно-практичної компетенції. Авторами здійснено детальний аналіз таких продуктивних видів діяльності у дошкільному віці, як ігрова, трудова, зображувальна та дослідницька. У статті розглянуто їх основні характеристики та вплив на становлення особистості дитини у період дошкільного дитинства. Аналізуються ігрова діяльність як провідна у дошкільному віці та її характеристики, такі як: творчий характер, умовність, вплив на пізнавальну та моральну сфери дитини і дитячого колективу в цілому та спрямованість на розвиток особистості дитини. В трудовій діяльності зроблено акцент на її виховному впливові, посиленості, соціальній та професійній спрямованості. У зображувальній діяльності виділено творчий характер, спрямованість на результат та процес виконання. В експериментальній діяльності акцентується увага на дослідницькій активності, перетворювальному характері набуття знань про навколишню дійсність. Підкреслюється активний характер продуктивних видів діяльності, їх взаємозв'язок між собою, їх опосередкований та безпосередній вплив на становлення особистості старшого дошкільника, а також зазначено на тому, що всі ці види продуктивної діяльності сприяють систематизації знань та вражень дитини про світ предметів і їх властивостей. Підкреслюється роль педагогів в організації та керівництві продуктивними видами діяльності у дошкільному дитинстві, і особливо у старшому дошкільному віці. Робиться висновок про необхідність володіння методикою керівництва продуктивними видами діяльності у період дошкільного дитинства майбутніми вихователями.

Ключові слова: дошкільна освіта, провідна діяльність, продуктивна діяльність, дитяча праця, зображувальна діяльність, ігрова діяльність, дослідницька діяльність.

В статье анализируется проблема продуктивных видов деятельности старших дошкольников в связи с формированием у детей предметно-практической компетенции. Авторами осуществлен тщательный анализ таких продуктивных видов деятельности, как игровая, трудовая, изобразительная и исследовательская. В статье рассмотрены их основные характеристики и влияние на процесс развития личности в период дошкольного детства. Анализируется игровая деятельность как ведущая и ее характеристики, такие как творческий характер, условность, влияние на познавательную сферу ребенка и детского коллектива в целом, а также направленность на развитие личности ребенка. В трудовой деятельности сделан акцент на ее воспитательном влиянии, ее доступности, социальной и профессиональной направленности. В изобразительной деятельности выделены ее творческие свойства, нацеленность на процесс и результат. В экспериментальной деятельности акцентируется внимание на исследовательской активности, преобразующем характере приобретения знаний об окружающей действительности. Подчеркиваются активные свойства продуктивных видов деятельности, их взаимосвязь между собой, их опосредованное и непосредственное влияние на развитие личности старшего дошкольника, а также акцентируется на том, что все виды деятельности способствуют систематизации знаний и впечатлений ребенка о мире предметов и их свойствах. Подчеркивается роль педагогов в организации и руководстве продуктивными видами деятельности, особенно в старшем дошкольном возрасте. Делается вывод о необходимости для будущих воспитателей владения методикой управления продуктивной деятельностью дошкольников.

Ключевые слова: дошкольное образование, ведущая деятельность, продуктивная деятельность, детский труд, изобразительная деятельность, игровая деятельность, исследовательская деятельность

The article analyzes the problem of productive activities of senior preschool children connected with formation of the subject-practical competence of children. The authors carry out a comprehensive analysis of the following productive activities: games, labor, creativity and experiment in the preschool age. The article deals with the main characteristics of these activities and their influence on the formation of the child's personality in the period of preschool childhood. The game is analyzed as a dominant activity in the preschool age; it possesses the attributes of creative character, conventionality, influence on the cognitive and moral sphere of the child and the group of children as a whole and the focus on the development of the child's personality. In the labor activity, the emphasis is put on its educational effect, social and professional orientation. In creative activities, the focus is placed on the result and the process of performance is highlighted. As for the experiment, attention is paid to the child's research, the transformative nature of acquiring knowledge of the surrounding reality. The active character of productive activities is emphasized, their interrelation, their indirect and direct influence on the formation of the personality of the senior preschooler; besides, all these types of productive activities contribute to the systematization of the child's knowledge and impressions about the world of objects and their properties. The role of pedagogues in organizing and managing preschool productive activities is drastic, especially in the senior preschool age. The conclusion lies in the need for future tutors to master methodology of managing preschoolers' productive activities.

Key words: preschool education, dominant activity, productive activity, child labor, creativity, game, experiment.

Постановка проблеми. Продуктивна діяльність дошкільників одночасно є чинником розвитку особистості і засобом педагогічного впливу на неї. Знання вихователем основних видів та характеристик продуктивної діяльності, а також ефективних прийомів керівництва сприятимуть процесу становлення особистості дитини у період дошкільного дитинства в цілому та старшого дошкільника зокрема. Продуктивна діяльність – один із вагомих чинників навчання і виховання дітей у період дошкільного дитинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійні знання вихователів визначають основний зміст їх педагогічної діяльності, надають можливість "використовувати педагогічні технології, виявляти гнучкість у підході до кожної дитини" [4]. Оскільки сьогодні у дошкільній освіті реалізуються особистісно орієнтований та компетентнісний підходи, то особливої ваги набувають знання вихователем сутності та особливостей продуктивних видів діяльності, де важливого значення надають ігровій, дослідницькій та дитячим зображувальній та трудовій.

Так, Т. Піроженко вказує, що дошкільне дитинство є дуже важливим періодом становлення особистості, де ігрова діяльність відіграє надзвичайно важливу роль, а відсутність творчої сюжетної гри дітей в освітньому процесі не можна допускати [15, с. 4].

Діяльність дітей дошкільного віку є основою формування у них різних видів компетенцій, зокрема художньо-продуктивної та предметно-практичної. Так, освітня лінія стандарту дошкільної освіти України "Дитина у світі культури" передбачає: "формування почуття краси в її різних проявах, ціннісного ставлення до змісту предметного світу та світу мистецтва, розвиток творчих здібностей, формування елементарних трудових, технологічних та художньо-продуктивних навичок, самостійності, культури та безпеки праці", що є основою художньо-продуктивної компетенції; досягнення *предметно-практичної компетенції*, яка передбачає, що дитина дошкільного віку: використовує за призначенням знайомі предмети побуту та вжитку, матеріали, іграшки, атрибути; виявляє самостійність, елементарну практичну умілість, вправність; розробляє та пропонує одноліткам продуктивні та цікаві сюжети, вміло використовує в грі предмети-замінники, є здатною з допомогою дорослого та самостійно організувати спільну з однолітками діяльність, налагодити взаємини, уникнути та з

найменшими втратами вийти з конфліктної ситуації; володіє елементарними художніми вміннями; виявляє наполегливість, регулює свою предметно-практичну діяльність, може виявити самовладання; створює предметно-пластичні образи, має уявлення про поліграфічний дизайн [1, с. 14]. Як бачимо, ці види компетенцій є пов'язаними між собою, оскільки власне дитячі діяльності, які їх забезпечують, мають єдину основу.

О. Долинна, О. Низковська наголошують, що у роботі з дітьми потрібно сприяти виникненню у дошкільників прагнення пізнавати навколишній світ і себе у ньому, глибше ознайомлюватися з творами різних видів мистецтва; виховання бажання сприймати й творити прекрасне, самостійно займатися мистецькою діяльністю; формувати шанобливе та бережливе ставлення до всього живого, неживої природи і предметів рукотворного світу, відповідальність та інші базові якості особистості. Як бачимо, у центрі уваги науковців має бути особистість дитини, її можливості й готовність до активного входження в соціум, до виконання будь-якої діяльності [8, с. 20].

Метою статті є теоретичний аналіз характеристик продуктивних видів діяльності, які властиві дітям старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. У науковому обігу існує кілька термінів, що характеризують діяльність дитини в цей час, серед яких найчастіше вживають поняття "продуктивна діяльність". Саме така діяльність дозволяє відчути себе дорослим, отримати результат та пережити радість та інші позитивні емоції [6].

Провідним видом діяльності у дошкільному дитинстві є ігрова. Вона відображає, насамперед, прагнення дитини пізнати світ дорослих людей. Проте сюжетна гра розглядається також як творча діяльність дошкільників, де діти досягають певних результатів. Так, О. Люблінська вказує на наступні характеристики рольових ігор старших дошкільників: дитяча гра є формою відображення маленькою особистістю життя людей, які її оточують, а також навколишньої дійсності; реалізація ігрової діяльності відбувається за допомогою комплексних дій, а не окремих рухів, до складу яких входить мовлення (старші дошкільники називають задум гри, її сюжет, дійових осіб, висловлюють критичні судження щодо поведінки учасників); гра є формою творчого відображення дитиною дійсності, не просте копіювання життя дорослих, адже тут особливу роль відіграють процеси мислення та уяви; у грі дитина оперує відповідними знаннями, для яких гра є засобом уточнення та збагачення, вправлення, а тому і основою пізнавального розвитку та розвитку моральних аспектів особистості; гра для старших дошкільників є могутнім засобом пізнання не лише навколишньої дійсності, але і сприяє розвитку найкращих якостей особистості; у своїй найбільш розгорнутій формі гра є колективною дією; у грі розвиваються не лише діти, але і сама гра збагачується і переходить на більш високий рівень, що можливе лише за умови ефективного керівництва ігровою діяльністю дітей педагогом [11, с. 107–111]. Результат гри для дітей має дуже важливе значення, оскільки надають можливість дітям відчути себе творцем.

Наступний вид продуктивної діяльності – зображувальна діяльність, яка дозволяє дитині відобразити в образній формі власні переживання щодо навколишньої дійсності, виразити своє ставлення до неї, тобто отримати творчий продукт: малюнок, аплікація, виріб із пластиліну, виконання музичного твору тощо. Ця діяльність бере свої витoki із мистецтва, якому властива образна сутність, що полягає у створенні митцем художнього образу – специфічної форми відображення дійсності та форми вираження думок та почуттів художника; результату процесу художнього мислення – виду інтелектуальної діяльності, яка спрямована на створення або сприймання творів мистецтва, на основі процесів творчої уяви, пам'яті і сприймання. Художня діяльність дітей дошкільного віку є творчою діяльністю, у якій дитина виявляє знання про навколишній світ і своє ставлення до нього через створення художніх образів. Найбільш поширеними видами художньої діяльності дошкільників є зображувальна, до якої відноситься малювання, ліплення (скульптура малих форм), аплікація, конструювання. Ще одним видом є театралізована діяльність, яка пов'язана зі сприйманням творів театрального мистецтва і відтворенням в ігровій формі набутих уявлень, вражень, почуттів та є специфічним видом дитячої активно-

сті, одним із найулюбленіших видів творчості дітей у старшому дошкільному віці [11, с. 50].

О. Долинна, О. Дронова, Л. Масол, І. Ликова, Г. Сухорукова та ін. акцентують увагу на вихованні дітей у найбільш значущих для них художніх видах діяльності (образотворчій, музичній, хореографічній, театралізованій), основою яких є різні види мистецтва. Підхід, який вони відстоюють, ґрунтується на синтезі мистецтв і принципах інтегрованого підходу. Взаємодія різних видів мистецтв зумовлена єдиними законами художнього мислення і передбачає, що будь-який твір мистецтва, емоційно впливаючи на дитину, викликає у неї різні музичні, художні, літературно-поетичні, хореографічні асоціації. Тобто це взаємна зумовленість об'єктів один одним [13, с. 140].

Комплекс мистецтв, наголошує Ю. Пухначов, на відміну від окремих його видів, які реалізують завдання формування навичок сприйняття й активної творчої діяльності в рамках свого мистецтва, має впливати цілісно, системно, формуючи нове, більш високого рівня сприйняття, даючи нові результати продуктивної діяльності; такий комплекс має вдосконалювати навички художньо-образного мислення, уяви, емоційної чутливості. При використанні комплексу мистецтв процес сприйняття передбачає два етапи: сприйняття провідного виду мистецтва та сприйняття "малого комплексу мистецтв", а також поєднання двох його видів – провідного мистецтва та супроводжуючого, в якості яких на різних етапах можуть бути музика, мистецтво слова, малюнок [18, с. 127].

Поліхудожня діяльність визначається принципами інтегрованого підходу в основі принципу поліхудожнього розвитку, образними зв'язками мистецтв на рівні творчого процесу, нерівномірності розвитку різних видів мистецтва, зв'язку художніх традицій із регіональною і світовою художньою культурою, інтегрованого підходу до естетичного розвитку. Так, перший принцип ґрунтується на понятті поліхудожнього розвитку. Оскільки усі види мистецтва (зображувальне мистецтво, музика, мистецтво слова, хореографія, театр, кіно) розуміються як явища життя, то дошкільник може успішно проявити свій естетичний потенціал у кожному з видів художньої діяльності й творчості. Другий принцип поліхудожнього підходу підкреслює важливість врахування внутрішніх, образних, духовних зв'язків мистецтв на рівні творчого процесу. Наступний принцип передбачає врахування географічних, історичних та культурогенних чинників, які впливають на осмислення творів мистецтва в єдиному культурному руслі, що дозволяє врахувати нерівномірності розвитку різних видів мистецтва. Четвертий принцип доповнює попередній, оскільки передбачає у своєму змісті орієнтацію на регіональні, національно-історичні, художні традиції, які знаходяться у взаємозв'язку із місцевістю, матеріальними об'єктами, духовною спрямованістю народу, регіональною і світовою художніх культур. Останнім принципом інтегрованого підходу до здійснення естетичного розвитку та естетичного виховання дошкільників є зв'язок мистецтва з науками в єдиному полі творчих проявів людства там, де вони живляться досягненнями один одного, нерідко поєднуючись в одній особі [9, с. 5–6].

Діти дошкільного віку на заняттях з образотворчого мистецтва часто самостійно інтегрують види образотворчої діяльності, що яскраво проявляється у експериментуванні художніми матеріалами та інструментами, а також у процесі опанування способами створення образу та засобами художньої виразності. А тому в інтегрованому творчому процесі дошкільники створюють емоційно-виразні образи, без допомоги дорослого обираючи вид діяльності, матеріали, устаткування та способи прояву творчості [12, с. 2].

Дуже тісний зв'язок спостерігається між художньою й трудовою дитячими діяльностями. У дошкільній педагогіці відмічається, що праця дітей дошкільного віку, порівняно з трудовою діяльністю дорослих, має певні особливості [17, с. 273]: умовність (це результат, який має не лише матеріальне втілення, а й емоційне); поступове формування у дітей здатності мотивувати власну трудову діяльність; стихійний розвиток компонентів трудової діяльності дошкільників; виховна значущість як найвища цінність дитячої праці; тісний зв'язок праці малюка з грою (і гра, і праця приносять дитині задоволення, є засобами її самореалізації). Щоб праця стала

засобом виховання, вона має бути: змістовною; нести в собі особистісну і суспільно корисну значущість; чітко організованою. Тому основною вимогою щодо організації трудової діяльності дітей є використання всіх прийнятних видів праці дітей у ДНЗ й при цьому важливо врахувати наступні моменти: вказати мету праці (що може зробити і дитина); визначити завдання, які виконуються дорослим (навчання дій, закріплення у дітей алгоритму послідовних дій, вправ, виховання позитивних взаємовідносин, інтересу до праці, вміння працювати самостійно та ін.); обрати найбільш доцільний за складністю вид трудової діяльності дітей (самообслуговування, праця в природі, господарсько-побутова праця, ручна (художня) праця); визначити основні методичні прийоми, які допоможуть виконати освітні завдання (приклад дорослого, дитини; показ дій; позитивне оцінювання; місце педагога в процесі трудової діяльності та ін.); вказати обладнання, яке знадобиться дитині в процесі роботи; спланувати види індивідуальної роботи з трудової діяльності, вказати, з ким із дітей він буде конкретно її проводити.

В. О. Павленчик [14] визначила обсяг і зміст знань дошкільників про працю, які є цілісною і свідомою інформацією дитини про власну трудову діяльність і про працю дорослих. Основу знань складає розуміння сутності праці та її структури: мета, мотив, трудові дії, результат. Ці компоненти виявляються у всіх видах дитячої праці: самообслуговуванні, господарсько-побутовій, художній праці і праці в природі. У систематизованому вигляді ці знання мають виявлятися у культурі праці – системній якості, що включає в себе знання про мету, планування, мотиви (особистісні та суспільні), процес праці, трудові дії, правила (безпеки, гігієни, робочого місця), результат і критерії його оцінки. Важливим її елементом є відомості про моральні якості (відповідальність, ініціативність, організованість, бережливість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість) людини, позитивне ставлення до людей праці і культуру спілкування. Сполучною ланкою між знаннями про трудову діяльність і відомостями про працю дорослих є стосунки колективного характеру, які включають в себе способи спільної праці, правила взаємостосунків, моральні норми, конкретні зразки прояву дорослими взаємовиручки, співробітництва і взаємодопомоги у трудовій діяльності.

Організація дитячої праці має відповідати принципам, які були сформульовані В. Сухомлинським: єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного, фізичного; розкриття, виявлення та розвиток індивідуальності в праці; висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість; раннє залучення до продуктивної праці; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці; творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук; наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок; загальний продуктивний характер праці; відповідність трудової діяльності дитячим можливостям; зв'язок праці із сучасним життям.

Організація ручної праці передбачає, насамперед, забезпечення дітей матеріалами для праці та навчання працювати з ними. Також важливим є обладнання місця роботи дошкільників: наявність куточка ручної праці; його оснащення та обладнання; види роботи у ньому; вміння дітей працювати з папером, картоном, тканиною, з додатковим і природним матеріалом. Крім того, необхідно знаходити роботам практичне використання, зокрема, їх можна використовувати як подарунки малюкам, дорослим, одноліткам, для гри. Організовується робота по підгрупах. В кінці занять дитячі роботи обов'язково аналізуються вихователем, який заохочує дітей до самостійного аналізу, до висловлювань про роботу товаришів, до порад одне одному. Способами заохочення старших дошкільників до художньої праці з боку вихователів можуть бути: привітне ласкаве слово, міміка, мовчазний потиск дитячої руки.

Вагоме значення має процес ознайомлення дітей з працею дорослих, який спрямовується: на формування у дошкільників уявлень про соціальну дійсність і суспільні явища; на збагачення дітей системними знаннями про працю і соціальну дійсність, які дозволяють у доступній формі підкреслити сутність і спрямованість праці дорослих та власних трудових зусиль дитини, що зміцнює її суб'єктивну позицію, зближує її з вихователями, підвищує самооцінку; на оволодіння в єдності із знаннями трудовими вміннями, які співвідносяться із змістом і структурою трудового

процесу (знання мети праці, її мотивів, планування послідовності трудових дій, самоконтроль, досягнення й оцінка проміжних і кінцевих результатів); на підвищення самостійності дітей у праці, що дозволяє їм виконувати більш складні завдання; на позитивний емоційний стан дитини, переживання успіхів, відкриття нових способів досягнення мети, виправлення помилок, зближення з дорослими; привабливість праці [7].

Також під час організації видів праці потрібно враховувати чинники зниження інтересу дітей до праці: одноманітність трудової діяльності; недостатня мотивація праці; "тиск" дорослого на дитину; недотримання принципу систематичності, поетапності; прагнення дорослих у разі виникнення у дітей хоча б незначних труднощів самим виконати доручену справу; намагання дорослих переробити виконану дітьми роботу; неврахування можливостей вихованців; захвалювання одних і недооцінювання старань та успіхів інших; нерівномірне залучення дітей до різних видів праці [5, с. 10].

Ще одним видом продуктивної діяльності дітей старшого дошкільного віку є дослідницька діяльність, яка відображає прагнення до експериментування і є одним із способів пізнання навколишньої дійсності. Питання про сутність, структуру та значення дослідницької діяльності в системі інших її видів у дошкільному навчальному закладі досліджувались О. Івановою, В. Кондратовою, Л. Маневцовою, П. Саморуковою, Г. Беленькою, Н. Лисенко та ін. На їх думку, саме експериментальна діяльність інтегрує всі теоретичні знання та практичні вміння і навички щодо їх набуття та перенесення в різні сфери життєдіяльності дошкільника. Так, П. Саморукова розглядає елементарну пошукову діяльність як форму ознайомлення дітей із природою, що забезпечує найбільш високу міру активності й самостійності дітей і дозволяє сформувати у них уявлення про явища природи, виявити їх причини і взаємозв'язки.

Н. Лисенко відзначає особливість пошуково-дослідницької діяльності в тім, що вона здійснюється засобами, які дитина пізнає теоретично, а також уміннями й навичками, набутими практично. Цей вид дуже вдало поєднує чутливість і діяльність, що в повному обсязі відповідає особливостям мислення дошкільника та сприяє розвитку у дітей розумових якостей, зокрема допитливості, ініціативності й креативності. В експериментуванні дитина самостійно знаходить відповіді на запитання, що виникають, намагається досягти результатів, перевіряє свої знання та можливості. У процесі дослідницько-пошукової діяльності активізуються всі сфери особистості. Щоб така діяльність була чинником розвитку особистості дитини, її доцільно проводити в три етапи: підготовчий етап, етап власне пошуково-дослідницької діяльності, етап інтерпретації результатів та їх перенесення на інші види діяльності [10].

Важливою особливістю дослідницької діяльності дітей, дитячого експериментування є й те, що мета їх невизначена та нестійка, зазначає І. Біла [1]. У ході пошуку вона поступово уточнюється. Всі пошукові дії дітей при цьому гнучкі, діагностичні. Сутність експериментування полягає у тому, що вона не задається дорослим наперед у вигляді тієї чи іншої схеми, а будується самим дошкільником у міру отримання нової інформації про об'єкт. Дослідницька діяльність у дошкільному віці характеризується ускладненням та розвитком дій цілеутворення: дитина сама ставить собі цілі, сама їх досягає, отримуючи нове знання про предмети. Як бачимо, така активність сприяє розвитку особистісних якостей дитини.

Так, дошкільник проявляє гнучкість у виборі засобів розв'язування: якщо не допомагає мисленнєва схема дій, він знову і знову звертається до аналізу ситуації, використовує цілеспрямоване маніпулювання. В процесі практичних дій та співвіднесення їх з ідеями та задумами дитина й знаходить принцип розв'язування. Експериментально-дослідна діяльність стимулює формування спрямованості особистості дитини, де важливу роль відіграє активна позиція маленького дослідника, що позитивно впливає на розвиток усіх сфер психіки дошкільника та визначає пошуково-дослідницький характер особистості. Показниками розвитку експериментування, які водночас вказують і на динаміку розвитку, є: характер дій (маніпулятивні, пошу-

кові); закономірність (випадковість) у створенні образу, конструкції; виділення зв'язків між експериментами предметної ситуації; інтелектуальна активність [3].

Висновки. Майбутній вихователь повинен мати знання про сутність, особливості, види та керівництво продуктивною діяльністю дошкільників: ігровою, художньою, до якої відноситься зображувальна і театралізована, працею дітей (самообслуговування, господарсько-побутова, праця в природі та художня), дослідницькою діяльністю. Опанування дітьми під керівництвом педагога цими видами діяльності сприяє формуванню у дошкільнят художньо-продуктивної і предметно-практичної компетенцій. Перспективами подальшого наукового пошуку стане аналіз сучасних методик керівництва ігровою діяльністю, художньою та трудовою діяльністю дітей, а також дослідницькою діяльністю, що дозволить встановити між ними взаємозв'язок.

Література

1. Базовий компонент дошкільної освіти. *Дошкільне виховання*. 2012. № 7. С. 4–19.
2. Біла І. М. Розвиток пізнавальної діяльності дошкільників. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2009. 120 с.
3. Біла І. М. Експериментування – джерело творчості дошкільників. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2008. Т. 10. Ч. 4. С. 39–47.
4. Борисова З., Іванова Л. Роль театралізованої діяльності в естетичному вихованні дошкільників. *Гуманітарний вісник: Педагогіка*. 2012. № 26. С. 38–42.
5. Ведмеденко Д. Від інтересу до працьовитості. *Дошкільне виховання*. 2008. № 4. С. 12–14.
6. Воспитание детей дошкольного возраста / под ред. Л. Н. Проколиенко. Київ: Рад. шк., 1990. 368 с.
7. Дитина: програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / Г. В. Бельська, Е. В. Белкіна, О. Л. Богініч та ін. 3-тє вид., допов. і перероб. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. 492 с.
8. Долинна О., Низковська О. Праця як засіб формування предметно-практичної компетенції дітей. *Дошкільне виховання*. 2012. № 9. С. 22–27.
9. Ликова І. О. Програма художнього виховання, навчання й розвитку дітей 2–6 років "Кольорові долоньки". Харків: Веста; Ранок, 2007. 128 с.
10. Лисенко Н. В. Теорія і практика екологічної освіти: дошкільник-педагог: навч.-метод. посіб. для ВНЗ. Київ: Видавничий дім "Слово", 2009. 400 с.
11. Люблінська Г. О. Дитяча психологія. Київ: Вища школа, 1974. 355 с.
12. Масол Л. Виховний потенціал мистецтва – джерело освітніх інновацій. *Мистецтво та освіта*. 2001. № 1. С. 2–5.
13. Образотворче мистецтво з методикою викладання в дошкільному навчальному закладі: підручник / за заг. ред. Г. В. Сухорукової. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2010. 376 с.
14. Павленчик В. А. Формирование положительных взаимоотношений детей 6-го года жизни в совместной трудовой деятельности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1982. 25 с.
15. Піроженко Т. "Золотий" період розвитку особистості, або Як підвищити якість дошкільної освіти. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 7. С. 4–10.
16. Піроженко Т. Особистісний розвиток дітей у творчих іграх. *Дошкільне виховання*. 2012. № 9. С. 28–31.
17. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: підручник. 2-ге вид., допов. Київ: Академвидав, 2013. 464 с. (Серія "Альма-матер").
18. Пухначев Ю. В. Четыре измерения искусства. *Число и мысль*. Москва: Знание, 1981. Вып. 4. 176 с.